

КНИЖКА МЛЯ ВСІХ

1

МАРКО ВОВЧОК

ОПОВІДАННЯ

СОН — ПРОИДИСВІТ
КОЗАЧКА — ОТЕЦЬ АНДРІЙ

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

К Н И Ж К А Д Л Я В С І Х Ч . 1

МАРКО ВОВЧОК

О П О В І Д А Н Н Я

СОН — ПРОЙДИСВІТ
КОЗАЧКА — ОТЕЦЬ АНДРІЙ

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО
КРАКІВ 1944 ЛЬВІВ

З М І С Т:

Сон	3
Проїдисвіт	17
Козачка	43
Отець Андрій	72
Слово про письменника .	79

Обкладинка Бориса Крюкова

Друк: „Нова Друкарня Дениникова” під нак. упр..
Краків, Ожешкової 7. — 40034

СОН

1

Було нас в батька три дочки — я найстарша. А був наш батько такий то грізний. Вряди-годи пустить на улицю погуляти з дівчатами.

— Нікчемний той рід жіночий, — каже, — все б їм гуляти! Гуляють та цокочуть, як ті сороки!

— Хіба ж ти й сам не гуляв зроду, Йване? — скажуть мати.

— А я зроду дурнем не був, дякувати Господеві!

Хоч був тато грізний, а проте дуже нас жалував. Було, як пойде в Київ, то й навезе нам гостинців хороших: матусі очіпок, шовком гаптований, чи плахту червону; мені — доброго намиста, або стрічок, або пояс червоний, найкрацій: малим сестрам тож сережки, намистечка... Оде було хоч як рано приїде, а гостинці роздасть аж другого або третього дня. Ми вже в вічі йому заглядаємо, ходимо коло

їого — ні! Він собі розказує, як то там з не-
рекупкою посварився або що. А як вже по-
виймає гостинці та почне усіх дарувати, —
зрадіємо так, Господи!

— Татоньку, голубоньку! Ой, таточку наш
любий!

— Да ну, ну, годі вже, годі! Чого це роз-
ворушились, як бджоли? І не вгамувати!
Може в вас така думка, що я все те покупу-
вав? Еге ж, розумні голови! Це, як випродав
пшеницю, да зосталось щось із мірку, то
й ув'язався якийсь навісний крамар: заміняй-
мось та заміняймось! Я й замінявсь, аби від-
чепитись.

Отак, було, видума щось, а вже ніколи не
признається, що згадав про вас, купив вам
гостинця — і зроду-віку не скаже. Такий то
був покійний, — нехай царствує!

Хата була в нас хороша, й садок, й город
великий; в садку вишні, й черешні, й яблука,
й волоські горіхи, й грушки, й калина; двір
широкий, ворота нові. А в хаті мило та любо
глянуть: лавки, й столи липові, ікони киян-
ські, хороше мальовані, позапиняні рушника-
ми, вишиваними в квіти, і всяким зіллям па-
хучим і квіткам уквітчані. Живемо собі та
й живемо.

2

Минув мій рік шістнадцятий, сімнадцятий
починаю. Одсвяткували ми Зелену Неділю.
Одної ночі приснився мені сон: стою я в зе-
леному житі, вище пояса; навкруги мене ко-
лоситься пшениця, і мак червоніє, а проти
мене два місяці уповні. Що один ясний, а дру-
гий ще ясніший, і пливуть на мене просто.
Той же ясніший місяць та все другого попе-
реджає, а далі так і скотивсь мені на руки,
а другий за хмару зайшов. Прокинулась я,
та й розказую, який то мені дивний сон
снився.

— То ж бо й дивний! — кажуть мати,
а самі всміхнулись.

— Чого то тим дурним дівчатам не при-
сниться! — озвався батько. — Бач, місяця
руково вхопила, як вола за роги! Спиться, то
й сниться.

— Чому? — кажуть мати. — Сон — мара,
а Бог — віра!

3

У неділю одпросилася якось у батька на по-
гуляння. Вийшли ми за село на могилу; спі-
ваємо собі, пустуємо, коли хтось: „Ге-ей!
Ге-ей!”, аж луна пішла поміж горами. Ми
так і здригнулись. Дивимось, а це чумаки

з гори йдуть. Воли все сиві-половій та круто-
рогі, а ярма мережані. Чумаки ставні та
гонкій.

— Оде вражі сини! — кашуть дівчата, —
як палякали!

— Слухайте лиш, — загомоніла Мотря
Чемерівна (така прудка та моторна була дів-
чина, кароока) — привітаймо ми чумаків!
— та й затягла:

Ой, чумаче, чумаче, хрещатий барвінку!

Дівчата й собі підхопили; а чумаки йдуть
та тільки поглядають, а далі як вдарять на
нас! А дівчата вроztіч. Чумаки за нами; пе-
рейняли та й оступили, як хмаря.

— Пустіть нас, пани чумаченьки, — про-
ситься Мотря, — будьте ласкаві!

— Еге ж! — гукнув чумак високий, як дуб,
що як став, то й стояв нерухомо, ніби вито-
чений з каменю, та люльку пихкав. — Еге,
не знаєш, моя дівчиню, звичаїв чумацьких! —
та й замовк.

А другі взяли жартувати з дівчатами. Я все
за Мотрю ховаюсь. Коли вийшов чумак, хороший-прехороший, чорнявий, очі, як у орля-
ти, — вийшов проти мене, узявся під боки,
та й каже:

— Дівоньки-голубоньки, яка ж то поміж
вами дівчина, як зоря ясна сяє? Якби плавала

вона в синьому морі рибкою, я б її шовковим
неводом поняв; коли б літала пташкою, був би
золотим просом принадив; а тепер мушу ин-
тати: якого це батька дочка?

А дівчата усі заразом:

— Івана Самуся! Івана Самуся!

Тоді він взяв мене за руку:

— Дівчино-чарівниченько! Чи звелиш мені
сватів слати?

А мені аж у очах стемніло.

4

Пізно вернулися їми додому. Чумаки пішли
дорогою.

Не спиться мені; в головці шумить, як
у млині, знаю добре, що чумак говорив мені
люблій речі, а слова до словечка зложити не
можу, тільки пам'ятаю, що, прощаючись, по-
цілував мене у самій уsta.

З того часу неначе світ мені зав'язаний.
Одна думка, один жаль... Вже й мати почали
примічати та клопотатись:

— Доню моя, доню, що це тобі сталося?
Змарніла, моя дитино!

А батько, хоч і нічого не говорить, та все
пильно на мене поглядає.

Вийду поміж дівчата, так мене і оступлять:

— А чого така смутна? А що в тебе на

думці? Оде, як води в рот набрала! Може, на тебе хто недобрим оком тлянув? Може, тебе такий вітер овіяв? Чого ти така, як за іслюба засватана? Скажи нам усю правдочку, Домасю, серце!

А я все не говорю — боюся, хоч часом щире слово як не вилетить з уст.

— Бач, цураєшся нас? — було гніваються дівчата.

— Що ж я вам маю казати, сестриці? Так чогось не здухаю, — було відмовляюсь.

— А ну лиш у хрещика або в короля!

Зчепляється руками й мене ухоплять, та й понесуться рягочучись, аж земля гуде.

— Е-е, дівчата! — каже Мотря, — Домасі і не в голові наше гуляння. Знаю я добре, яка туга прийшла їй до серця.

Дівчата так і присипали:

— Скажи, Мотре, наша сестронько, галонько!

— Покохала наша Домаха чумаченька молодого перехожого...

— Еге, це того чорнявого, високого? — гудуть дівчата, як бджоли. — Це той, що чоботи рипають? О, та й хороший же він удався, та який жартовливий, говіркий! В його золоті уста!

Мене наче жаром всипало.

— Сорому не маєш, Мотре! — кажу їй.

— Оде! Я щиру правду говорю. Може, ні? Аиу, забожись! Бач, і уста твої не розмикаються. Слухай, лишень, що я тобі скажу, а ви дайте мені дух звести — чого насунулись всі разом? Сідайте ж до кружка, та ѿ слухайте.

Ми хутенько посідали та ѿ слухаємо; а в мене серце б'ється, як не вискочить.

— Я довідалась, звідки ті чумаки родом...

— О? — покрикнули дівчата. — А звідки вони?

— Вони усі з Мазовища.

— А відкіль цю вістку маєш?

— Зо дна моря! — Ця Мотря була справді така, що ѹ зо дна моря дістане, що ѹ треба. — Той, що до Домахи горнувся, Данило Долчук, а той, що мені найлучче сподобавсь, Кирило Савтир.

— Та який же він, той Кирило? — питає Олена Яковенкова. — Отой білявий, веселий?

— Походив! Я ѿ питала про твого білявого. Це вже Господь тобі судив, сестрице; а дуріть нам не гоже. Мій Кирило — золото не чумак: такі брови високі, чорні. Все люльку кутив; а хмурий, наче думає на турка йти; а нерухомий, як справді з золота викований! Озвався тільки раз; не займав дівчат нікого, да ѿ мене щось двічі поглянув, та ѿ то ніби

так, не хотя, невмисне. Аж мені лихо: всі жартують, всі сміються, а він стойть, тільки брови піднімає. Такого то я собі журавля подобала! Да вже нічого робить; аби вони з Криму повернулися...

— Та що? — питало.

— Будуть нас сватать, — каже, — і висватають, як пити дадуть! А ну, дівчата, звеличаймо Домаху! — та й почала:

Сяла зіронька, сяла:
З ким ти, Домасю, стояла?
З тобою, Данилко, з тобою,
Під зеленою вербою;
З тобою, чумаче, Данильцем,
Під вишиваним рукавцем.

— Да скажи ж, Мотре-серденко, як то ти все знаєш? Хто тобі сказав?

— Посилала я сороку-білобоку, а вона мені принесла дві вісті під правим крильцем: одну про Данила, а другу про Кирила.

Та так смішками та жартами і одмовилася, а правди не сказала.

5.

Надходить осінь. Одробились у полі; справили обжинки. По улицях почали свати похджати, тільки їй чуєш, як дівчата хвалиться:

— А я за свого Михайлика заручена!

— А мене батько поблагословив за Павлуся!

Смутно мені та сумно мені, мов я у чорну хмару ввійшла; тільки їй радости, як стрінусь з Мотрею, наговорюся. Як уже її просила:

— Скажи мені, любочко, чи правда тому, що ти говорила, чи то жарти твої? Хто тобі казав, що будуть сватати?

— А хіба я не казала, кого посылала? Сороку-білобоку... — та їй почне репогататись. — От, серце, я тебе пораджу хорошою радою: чого не треба — не питай. Поміркуймо лиш, як то ми з тобою у чужу сторону віддамось, да поміж чужі люди! Яка то наша доля, вдасться? Коли б щасна! Поприїзджаємо до своїх батьків, до матерок у гості. Що я приїду пишно та красно, а ти ще краще, — сивою паровицею (бо там все сиві воли в Мазовищі), у намітках димових, із любим чоловіком. Нехай нашим ворогам тяжко!

Та, було, як почне вигадувати, я їй заслухаюсь.

Якось порядкую у своєму садку, біжить менша сестра:

— Домасю! Домасю! Свати йдуть! Вже близенько!

Ох, моє лишечко! Побігла до хати, у сінях

спинилась. Чую — з батьком переговорюються, що „прийшли до вашої милості від пана Ігнатія”. Вийшов батько двері відчинити, я йому в ноги, кланяюсь та плачу:

— Татоньку ріднесенький, не топіть своєї дитини!

— А який вражий син тебе хоче топити! — каже батько, — годі ж бо, годі, не плач!

— Хіба ж ми будемо тебе силувати, доно? — кажуть мати, — чого плакати?

Я радесенька, так дякую їм:

— Спасибі, мамо, що ви мене жалуєте, що за нелюба не oddаєте!

Батько почастували тих сватів, подякували за ласку:

— А дитина наша ще молоденька, нехай ми ще самі її покохаємо та навчимо на розум добрій.

— Оде доно, — кажуть мати, як уже провели старостів, — це твій місяць, що за хмару зайшов!..

6

Як збулася цього лиха, мені неначе й веселіше трошки, дожидаю Данила з Криму... як то він вернеться, як то побачу його! А здумаю, що, може, яка пригода йому в дорозі ста-

лась то їй серце мое похолоне. Вийду собі, сяду де у садку, та як задумаюсь, то думка думку спереджає; робити що — ніякої охоти нема. Так і маюсь цілий день.

Одного ранку так то мені важко було, коли чую — кличуть мати:

— Домасю! Йди лиш до хати: Господь хороших гостей наслав.

— Яких, мамо? — питаю, а сама так і трушуся.

— Від пана Корнія Дончука: сватас тебе за свого сина, Данила.

Боже ж мій милив, я їй не пам'ятаю, як мати ввели мене в хату, як поблагословили! Подавали рушники (я винесла щонайкращий, вишневий), та їй заручили нас.

Батько й мати радяться з сватами, а Данило скилився до мене близенько:

— Дівчино моя! — каже, — чи любиш ти мене так от, як я тебе дуже?

Я мовчу... А так вже любо мені його слухати! Щовечора було прийде до мене у садок, та їй ніч мені не змигнеться.

А мати кажуть:

— Оде доню, твій місяць, що тобі на руки скотився...

І Мотря заручилась з Кирилом Савтирем. Одного дня їй повічались. Тоді вже призналася:

— Посилала я, — каже, — стару Бульбиху довідатись аж у Мазовищі; то вона за все розпитала і самого Кирила бачила, і Данила, і ті вісті мені приносила.

По весіллі питає мій батько Кирила:

— Як це ти, Кириле, оженився? Якби не на свої власні очі бачив, зроду не поняв би віри, щоб такий бурлака та одружився!

— Одружився, пане Йване, — каже Кирило, — як бачите. Сподобав її, як пташку співочу. Нехай в мене в хаті пощебече.

Свекор мій такий добрий, жалує мене, як батько; її свекруха жартовлива й ласкавая; щасная моя доля вдалася, дякувати Богу! Тільки на весні згадала я, як то люди плачуть, як почав мій Данило у дорогу зряджатись. Такий то жаль мене обняв, як проводила я його за село; стала, дивлюсь — тільки округ мене безкраї степи зеленіють...

Свекруха сама плаче, а мене розважає:

— Так то нам вже Господь дав, доню моя мила, — каже, — що хто скаче, той і плаче! От

я звікувала у розкоші, заміж пішла по любості, сини в мене, як соколи... да за те ж я й попоплакала найгіршими слізами. І я виряджала перше свого чоловіка, а тепер з своєю дитиною розлука; да ще не знаю, чи діждуду, чи побачу вже, бо я таки на світі пожила; може, Господь і до себе прийме. А ти молоденька, діждеш його; чого тобі журитись? Змарнієш на личку, тільки його запечалиш!

І Мотря було прибіжить:

— А що це ти, Домахо? Чого плачеш? Ажеж і я свого Кирила у Крим проводила! Та як же ти змарніла, Мати Божа! Коли твій чоловік розсудливий, він на тебе й не гляне — яка ти стала! А мій, то мене й приголубить й поцілує, бо я стріну його така, як мак повний...

Так було мене розважає.

Насилу я діждала осені. Та вже щогодини вибігаю за ворота, чи не йдуть вони? А вночі й очей не зведу: от сниться мені, що скриплять ворота або чоловіків голос чутно, так я й скроплюсь, вибіжу — ні, нема нікого, глухо, і ворота зачинені.

О Петрі якось, проти неділі, сниться мені сон: зійшов над нашою хатою місяць уповні, та червоний-червоний; а в місяці білий півень

трепечеться крильми, та так співа, аж по селі
лунає.

— Це добрий тобі десь сон приснився, —
каже свекруха, — ось побачиш, коли наш Данило хутко не вернеться. Як дівчині місяць
сниться, то жених; а як молодиці — чоловік
приїде або син народиться. Треба визирати
Данила. І не огледимось, як притягнуть.

Він таки справді другого дня ввечері й вер-
нувся, мій голуб сизий. От уже ми наговори-
лись! Я й розказую, який то мені сон снився:
місяць уповні.

— А мені, — каже він, пригортаючи ме-
не, — тільки снилась зіронька.

ПРОЙДИСВІТ

Вже ніде нема такого широкого степу, веселого краю, як у нас. Таки нема, нема, нема та й нема! Де такі тихі села? Де такі поважній, ставній люди? Де дівчата з такими бровами?

Згадати любо, побачити мило, тільки що жити там трудно.

Оде ж то у нашому краї був хуторець собі маленький, Божовка. Хуторець стояв під дубовим гаєм. — усього п'ять хаток по горі білімо; гора зелена, низька, а попід горою річка тиха, а чиста така, що хоч чепурним в неї вдивлятись. Від хуторця один шлях вився-увивався до того дубового гаю, а другий шлях слався геть-геть по степу у село Рокочи.

Найкраща хуторянська хата стояла ближче до гаю. Гарна була хата. Коло неї садок славний, город хазяйський. Не пусто було в оборі, весело на дворі.

Жив у тій хаті господар Юхим Чабан, славили — чоловік заможний і розумний. Жінка його вмерла давнечко, йому заставила дочку,

єдиначку Марту. Дівчині вже полічили сімнадцять років, а така викохалася дівчина, що хоч малюй, хоч цілуй.

У Божовці хати не стояли одна проти однієї, а стояли хати там уrozсип: одна хата управо, друга геть уліво, одна — нижче на півгорі, друга — вище, на самому горбочку. Від кожної хати стежки розбігалися попутані і поперепутувані, як нитки. Найближча сусіда Чабана була Рясничка, удова з сином своїм нарубком: далі на одшибі жили Кожушки, старі одинокі люди, а ще далі убік коваль Гарбуз кував, а за ковалем хирів хромий москаль Щименко, що одслужив праву ногу не знати нацю і вислужив хрестика не знати за що.

Одного весняного дня Чабан сидів коло своєї хати на призьбі, одпочивав та журився, що йому не вродила торік пшениця, і міркував, чи вродить вона цього року. Чабан був чоловік мужніх літ, крепкий, високий, плечатий; шия в його була довга, а голова невеличка, горда; він підголювався і чуб сивуватий закручував за вухо; брови в його чорніли, як п'явки; погляд був соколиний, а вус такий, що вітер маяв їм, як кійлом. На йому була сорочка біла, полотняна — дочка її красно помережала, — і білі полотняні шаравари.

Він сидів трохи похилившись, та не так, як

хилиться хиренні люди, а так, як сама сила
клониться одпочиваючи, — сидів і міркував
і поглядав округи себе на степ, на поля, на
гай — усе розвивалося і розквітало. Сонечко
не виходило з-за біло-димчастих хмарок,
а було тепло та тепло — наче чулося, як трава
з землі виростає. Пахло як медом солодким
і первим пахучим листом. Нікого не було вид-
ко, а чутно було, як Марта співала, у військо
козака випроводжала, пораючись у хаті, та
чулося — коваль кував, а за гаєм лунало.
Стукнули дверима у сусідній хаті — сусідка.
Рясничка вийшла з дому — жіночка жвавень-
ка, чепурнен'ка, кирпатенька, окатенька —
а за нею парубок великого росту, свіжий та
здоровий — тільки що не говорив: „Добре їм,
добре сплю, добре роблю”.

Чабан їх зачув і зібачив, хоч оком не ски-
нув і ухом не повів. Рясничка швидко опини-
лася коло Чабанової хати і повіталася:

— Добрідень, сусідонько! Як вас Бог ми-
лує?

— Спасибі, — одказав їй Чабан і повітався
з Рясничченком.

— Оде, як Мартуся співає! — каже Ряс-
ничка. — Пташко моя! Здорова була!

Марта почула голос і вітання, виглянула
з вікна і привітала.

— А ми оце до гаю ідемо, а ви ще не береться? — каже Рясничка.

— Кожушки щось спізнились, та нема й ковала, нема й москаля. Чи не побрались вони поперше нас? Чи ви їх не бачили, сусідоньку?

— Ні, не бачив, — одказував Чабан.

— Ковалъ кує, чуєте? — промовив Рясниченко до матусі.

— Чую, чую — кує. Якась гайна робота. Посиджу я трохи біля вас, сусідоньку.

Та й сіла біля Чабана на призьбі.

— Мартусю, виходь бо до нас, — нехай тебе побачимо! — гукнула Рясничка.

Марта вийшла з хати і сіла коло сусіди.

Рясниченко, закинувши сокиру на плече, стояв проти Чабана, а очі йому так і заводило до Марти.

Марта сиділа собі вільно, як справдешня пташка.

— Оце яка весна тепла! — каже Рясничка. — Хліб вродить. Вчора дивилась я на жита, то такі жита, що й вуж не пролізе. В мене в городі так то гарно сходить усе! Тільки що товар у мене не дуже викрашається... а в інших товар, то як гора! Така то вже доля моя! Що ж, у чуже щастя не вкупитись! Чи пам'ятаєте, як чоловік мій, покійничок, держався на світі? Як жив чоловік, то й розкоші були... та

вмер чоловік. Усі помремо, а поки що, то треба жити.

У Ряснички річі були похонливі, бистрі, перебивчиві — розкочувались, наче то памисто порване у всі боки й на всі сторони.

— А що, вашого наймита ще нема? — спітала вона Чабана. — Чому ж досі не йде він? Ажеж ви погодилися із ним, — казали учора ввечері: він буде. Чому ж не прийшов?

— А прийде, так скаже чому, — одказав Чабан.

— Усі вони, ті наймити, одинакові! Не дурно то говориться: „Наймитку, чому рано встаєш?” — „Та я, каже, надолужу, то умиваннячком, то одяганнячком”. Дякую Богові, що в мене свій парубок...

Марта промовила:

— Он коваль іде; за ним іде й москаль.

— Еге ж, еге, йдуть обое, — каже Рясничка. — Бач, як коваль стежку міряє! А викоптився ж він, світе мій! А той побідома за їм коливає, блід на виду, і вмирати йому скоро. Що вже ті москалі нещасливі, то крий Мати Божа!

Коваль додміряв до Чабанової хати, зо всіма привітався, став коло Рясниченка й на Марту пильно подивився. Коваль світив добре очима; з себе був сухий, як перець, гор-

боносній, русявий і наче б то похмурій од якоїсь своєї думки, а ще більше прихмурняла його сажа ковальська.

— А ми вас чекаємо, — каже ковалеві Рясничка. — І Кожушки спізнилися. А вже ж старі люди, охаючи, йдуть на роботу. Сьогодні ранесечко бачила, хтось до вас строкатого конника приводив кути. Такий коник славний! Знайомий, мабуть, чоловік у вас був?

— Знайомий, та ще й кум, — одказав їй коваль.

— А я свого кума давненько не бачила і куму не бачила. — аж нудно мені за їми!

Москаль приколивав і вклонився. Нездужий був це чоловік, слабий.

Він схилився на свої ключки й важко оддохнув. Його питали на здоров'я.

— Яке здоров'я! — одказав він стиха та зглуха. — Гибію. Слабую дуже на голову й на очі. Було колись здоров'я, та пожилося.

— Треба б вам людей поспитати, ліків пошукати, — радила йому Рясничка. — От чула я...

Москаль тільки рукою махнув.

— Бачте, які ви! — стала вона йому дірікати.

Тут надійшли старі Кожушки, вона до їх заговорила. Кожушки ті були собі тихі люди,

й чоловік і жінка; у їх було й хазяйствечко опоряджене, і про смерть усе наготовлене.

Чабан взяв з хати сокиру свою, усі пішли до гаю купою, чоловіки на рубання, а жінки на збирання, одна Марта зосталася вдома.

Вона сіла з шитвом близько своєї хати під вербою, шила та співала.

Час минав, а прохолоди усе не спадало. Со-нечко не вибивалося з хмарок, Марті здавалося, що якби ще сонечко вибилося та гаряче за-блискотіло, то б ізв'ялило її, як тонесеньку квіточку. Марта вже й співати не співала 'й шити покинула, почала її дрімota хилити. Коли хтось до неї підійшов, вона стрепенулася. Підійшов парубок; стан гнучкий, ставний, сам молодий, чорнявий, гарний та смутний, він до дівчини не всміхнувся і без жартів з нею при-вітався. Він питав її за Чабана.

— Це мій батько, — одкаже йому дівчи-на. — Батько до гаю пішли на рубання. Чи вам їх хутко треба?

— Я наймит.

Тоді Марта згадала за наймита, що батько погодив.

— Батько вас дожидали, — промовила вона.

— Я й прийшов, — одказав наймит.

— Ви, мабуть, ще не обідали?

— Спасибі, я не хочу. Коли ваша ласка, то б я води іспив.

Марта швидко винесла з сіней холодної води наймитові. Вона йому: „Доброго здоров'я, пивши”, а він їй: „Спасибі вам”, там й годі. Наймит сів на прильбі та й сидів як мурований, дивлячись у землю.

Марта взяла шитво та й нашила замість по-люховки ляховку. Усі її думки грали коло наймита. Вона бачила, що сорочка й шаравари в його приношенні, з латками, що червоний пояс вицвів, приблів, в думці вона його убрала. Якнайлучче й таким червоним поясом підпірзала, що аж очі в себе бере. Красна-красна вся одежина! А найміт сам! Чи він дуже б покраїдав, якби чепурно вбрався?

Вона на його подивилася і знов пороїлися думки, та вже не за те, як його врати, а за його самого, мабіть, вже кращого не треба було. Які в його мислі?

Хотіла вона, та не знала, яким перед ним словом применитись.

Найміт і разу очей на неї не звів. Марта мислями далі та далі запобігала, вгадувала вона, чи не покинув когонебудь найміт, і де покинув; і яка його доля буде, і питалася вона, яка її, Мартини, доля, вийметься в Бога, як житиме вона, з ким, як вона помре?

Чому наймит не розмовиться? Чому б то не знати наперед чоловікові, що йому трапиться на віку?

Почало повівати прохолодою, а хмари сизіли; у лісі зашуміло, пускався дощ іти, блискавиця блискала зрідка, і грім погримував здалека глухим грюкотом.

— Гроза буде, — промовила Марта.

Наймит не одмовив їй, тільки поглянув на хмари.

Наблизувалася гроза. Марта придивлялася округи, наче б то хотіла мислі свої прикладти до щоденного діяння її піклування — і згадала, що у дворі треба сковати від дощу зерно, що сушиться, а в садку постягати полотно, що білиться.

— Ой, лиxo, а в дворі зерно, а в садку полотно! — казала вона та її побігла швиденько.

Наймит за нею пішов, як наймит. Разом вони зерно приховали й полотно постягали.

Почулися голоси помішані, це з гаю поспішалися додому, від дощу втікали по хатах.

Чабана стріла дочка на порозі.

— Втік від дощу, — каже він.

Побачив свого наймита.

— Здоров був, Максиме! Сідай!

Обоє посидали, наймит від господаря oddа-лік, Марта десь у куточку.

— Трохи ти спізнився, Максиме, — оявався Чабан.

— Спізнився, добродіо.

Дощ вже ливенем лив, а за дощем град сипув, як з кошика.

— Ге-ге! — каже Чабан, — пропав хліб!

Коваль був чудний собі чоловік. Любив він гарно вибиратися, може, ставив що він коваль над усіма у світі ковальми. Слухайте бо! Який же коваль не ставить себе над іншими ковальми у світі? Скажіть, признайтесь передо мною, як перед вами. То чудний, кажу, був собі чоловік той коваль, одягнеться було гарно-прегарно у неділю, розчешеться гладенько, як бабусин унучок, вуса розправить, наче на сметану впова, то що ж думаете? Й посуне до гаю, у самі гущі, або до степу на самі пустині й походить сам у самоті аж до смерку. Що він думає, що гадає, на що замишляє, святий його знає, а сказати наочевидь тільки хіба те, що як набреде струмочек або озерце, або яку-таку воду, то стоїть над нею й вдивляється, наче журавель цибатий, мабіть, вдивляється, який в Бога вдався.

Одного недільного вечора коваль, вбравши гарно, та ще й до того сам у тузі й в при-

тузі, у думі та й у мислях, надів чорну шапку з закотами та й посунув просто до гаю.

У хуторі було тихенько, як у вусі. Сонечко закочувалося. Кожушки сиділи коло своєї хати, годували чубатих, улюблених своїх курей просом; москаль лежав коло свого порогу. Рясничка з сином поїхала до куми у гостину, й ворота їх причинені; травиця усюди зелено зеленіє, а вечірнє проміння її покропля своїм золотим кропом, а вітерець тепленький повіває... А Чабанова хата стойть наче пуста...

Тут скажу я вам диво: йшов один коваль, еге? Один, а так наче було два ковалі. Один коваль думав, еге? Один, а наче думало два ковалі. Перший коваль бачив, що Чабана нема, а другий коваль вже чув, що Марта не в хаті; перший коваль хотів запобігти думкою, де поїхав Чабан, а другий коваль сваволовив: „Нащо тобі Чабан?” піби говорив: „Нащо тобі, куди він поїхав? Куди вона пішла? Де вона поділася — от що?” Перший коваль мусів погодитись і вже в одно почали думати. „Де вона, справді? Може, гуляє? Може, стрінеться?...”

Йшов коваль присмерком. Сонечко усе нижче закочувалося. Такий теплий був вечір, що ковалеві здавалося, наче хто тепло на його дихав. Він забрався у саму пущу; там усе наче

наслухає кого. Вітерець пропурхне, ніби ще прикаже: „слухай, слухай! хутко, хутко! тут! там!” й пропаде. Оглядай собі, скільки хочеш, де дівся. Продирався коваль у пущі і зітхав собі глибоко на волі, коли голоси йому почулися недалечко, він зараз поправив шапку й подививсь округи себе зовсім розумним чоловіком; не вбачивши душі живої, він наставив цікаві уха й почав прислухатись.

— Та ти ж в мене одна, як у цілім году весна! — промовлено, наче б хтось дуже втішався тією весною чарівникою.

— Чий це голос? Хто це промовляє? — запитав коваль самого себе й щось вхопило його за серце, як гадюка холодна. Й вжалила.

От одказують — це Марта говорить, це Марта кохає! Кovalя наче грім вдарив, стояв він, наче у землю уріс, слухав. Довго він слухав, й усе говорили, не вгавали.

Господи! Де вона таких слів навчилася, що вони одному серцю крають, а другому світ угору піднімають! Коваль, наслухавшись, ще побачити хотів, потихесен'ку-помалесен'ку розгорнув він віти густі дубові, як добре вбачив він обоїх: вони наче з золота червоного вилиті блисконули йому в вічі. Сидять близенько, говорять вірненько. Він пустив віти й прихилився до дуба сам, ніби одпочити, постояв,

наче б то одпочив, потихессинсько вибравсь з пущі й тихо пішов собі додому...

Йшов він та йшов, а округи все темніло й вечеріло; ніхто не стрічавсь. Та йшли поспілч з ковалем двоє — молоді й щасливі, близенько й рідненько із собою, і в вухах кovalя дзвонили слова тії благій й палкій, одно по одному добре, врозумно, немилостиво... З великого жалю він зблудився з шляху знайомого й зайшов від хутора на степ, до чужого гаю, до далекого озера. Місяць вже світлив, зорі сяли, роса пала, він усе ходив, та й ходив, та й ходив. То хутко він йшов, наче б то утекти чогось, наче б то у пораду яку собі, то знов становивсь і стояв гірко; спробував сісти, не вмогу: чи ходив — пара кохана йшла поспілч, чи стояв — ставала поруч, чи сидів — садовилася обік й усе коло його, поруч його, перед очі, усюди горіла воща, як з гарячого вогню, й його палила, наче полум'я, чута розмова...

Чи ніхто з вас того не дізнав, ге? Як хто коли дізнав, нехай тільки пом'яне — або ні, нехай лучче не пригадує, а слуха, що буде далі... Далі зорі поховались, місяць зник і почало на день, на світ займатись. Коваль втомлений, наче збитий, занудивши своє серце, заросивши сині шаравари, повернувшись додому та й ліг на лавці, і став обмишляти, що його тут

робити, як його тут бути? Чи ж раз, чи двічі він себе запитував: що ж його справді робити, як його бути? Знаю, що раденькі почати навчати з усіх боків, бо чужа біда і складна, і гнучка, а як своя прийде, то й розум гнітить, і серце жалить, і вся вага десь подінеться, і всю раду хтось украде — хоч з мосту та в воду! На все замишляєш і нічого не порішаєш, усе їй ніщо, а мислі, як ті пороги дніпрові, крутяться, шутяться, ні біжать, ні стоять — а із усього виходить одне: нещасливий я, дурний і не коханий.

День настав, був і минув, а коваль і забув думати, що сонечко сходить, світить і заходить, сидів у своїй хаті, наче який темний, сліпий, глухий чоловік. Та як звечоріло й словейко щебетнув, як же він скаменувся тоді, й вхопив шапку, й помкнувся з хати — куди питаєте. А вже просто до гаю.

І от він у гаї, на тім самім місці... от це місце... ось воно... а ще їх нема... певно зараз будуть. Чи вони разом прийдуть, чи одно по одному? Марта перша тут... Світе божий, то-то ж вона теперки поспішається! Зараз певно тут вже буде!

Вгадав коваль — таке, бачте, враже, ото як скажеш, наче по-мальованому виходить, а як що добре... Вгадав коваль, кажу, Марта при-

бігла, ледве дихає, покликала: „Максиме! Максиме!” — подивилася у всі боки й стала дожидати... хутко й наймит прибіг, ламаючи віти по дорозі, валячи кущі.

— Тут, кохана? — вимовив наймит, наче скарб несподіваний набрів, а сам щасливий аж труситься. — Як же ти встигла?

— Я поспішалася до тебе.

І чутно по лову, яково було поспішатися, яково побачитися...

Щодня вони бачилися, й щодня коваль теж приходив за свідка й бачив, як вони віталися й прощалися, чув, як розмовляли й журилися. Щодня знов коваль, яка думка, яка сподіванка найшлася в Марти, знов, який жаль, яке лишико уразило наймита, на що вони важили, чим вони смутилися; усе він відав, сидячи поза кущами тихо з своїм пожаленiem серцем ревнивим...

Не можна потайти сильного кашлю та доброго кохання й від дурнія, — кожен це зна, то й не диво, що й Рясниченко, простий парубок, завважив якось, що в Марти очі темніють і сіяють не по-давньому, що голосок дзвенічить іначій, що зацвіла вона повним цвітом, і залюбував він дівчиною невзваміру, а залюбивши

став горнутись ближче, як тільки душа його насміляла. Раз-у-раз він їй стрічався, куди вона піде. „Добридні, добривечори, доброночі, помагай боги, щасливо, здоровенські були!” — тим усім щедрив він так, що коли б тільки усе по його слову чинилося, то щастя-здоров'я в неї було б чор-зна поки. Спершу, почавши слідувати дівчину любуючи, він не вважав на те, що дівчина бере стежки інші, як він, а тільки думав, якби її перестріти, а далі вже мусів завважити, що дівчина просто звертає, зобачивши його. „За що? Чому?” — запитавсь бідний паруб'яка дивуючи. — Може, за щонебудь уgnівилася? Отже як насмілюся, то й поспитаю її... Насміявсь він, може, із тиждень, вже не присуваючися близько, а ходячи здалека, мало господарством своїм тішачись, не смакуючи вареники, уночі перевертаючи подушку під головою...

В Ряснички на той час було багато діла: і в городі, і в господарстві, з нитками, з полотнами, з ягодою, і з овоцями, з плодом, то можна було вберегтися її никлівого погляду, її цікавого розуму.

— Що це ти наче нездужаєш трохи? — спитала вона парубка одного вечора, як він повернувся з поля та вона глянула на нього.

— Голова трохи болить, — одказав па-

рубок звичайно, як одказують у всі віки па-
рубки тоді, як болить у них біля лівого боку.

— Напийсь молока зараз, сину, свіженько-
го молока, — й зараз унесла йому молока гле-
чик і подала: — Пий, пий, сину, більш, це до-
бре, поможе тобі. Це, мабуть, в тебе від спеки.

Пив парубок, як молодий бичок, поки аж
побачив денці.

— А що, полегшало? — спитала мати.

— Трохи полегшало ніби, — одказав Ря-
сниченко. — Піду ще проходжуся.

І пішов з хати.

Сами, мабуть, вже знаєте, чи помогає со-
лодке молоко від жалю коханого, і поскорбите
за парубка, що вийшов з своєї хати, зупинив-
ся й зажурився, і не знав, що робити, не вмів
себе порадити.

— Ну, вже тепер, як тільки насмілюся, так
і підійду, і спитаю усе, — аж у голос поомовив
бідолаха.

Як усе стихло і стемніло зовсім, він віртавсь
до хати своєї, й молоді сліз заросили йому
обличчя, як дощ ливний...

— Чого він за тобою ходить? Чого він на
тебе дивиться? — промовляв наймит до Мар-
ти, аж чорніючи на лиці з тути та з гніву. —

Він тебе сватати хоче, я знаю! Він жених, він не наймит. Що ж, Марто? Може, прийдеться на весіллі вслуговувати?..

— Що робити кажеш, коханий? — питала Марта. — Як мені бути?

— Я не хочу, щоб він услідкував за тобою! Я не хочу, щоб він на очі мені усюди навертався... От вже осінь, щодня сподівайсь, тебе прийдуть сватати... Як мені погибати?

— Я не піду ні за кого, коханий, як не тобі, то їй цікому не дістануся.

— А батько велить, присилує, приневолить...

— Не присилує, коханий, ні!

— Шарпатиме, мучитиме щогодини, щохвилини.

— Нехай й так, серце. Коли б мені мука скрутніш, ніж життя з іншим, то б присилував, а мені усяка мука згодніш...

— Дівчино, я без тебе жити не схочу. Як розлука, то й смерть мені! Я умру за тобою!

А сам вже й зараз помирає; й хапа рученята любенько й пригорта до серця дівчину вірну.

Боже, Боже з високого неба, чи нам усім так того коханнячка треба? Що не мина, не виміча воно ні старого, ні літнього, ні молодого, ні мужнього у світі? А що вже лиха віднього, Боже, світе! Не перелічить ніхто, скіль-

ки потопилось, подушилось, пострілялося, порізaloся від нього, а посохло, пов'яло, то більш ніж билля у поль. Спершу ощастить тебе, наче скрилить, а там, як притисне, як пригорчить, то аж не оддишешся...

Літчко вже миналося — осінь ішла. Ще не повіяло ніцю, а вже пахло в'яною та ще пізніми квітками такеньки, що аж у голові шуміло. Темні хмари проношувалися небом, грім уже не гримав, лист опадав з дерева.

— Ну вже дочекалася я до самого краю! — зговорила Рясничка синові, як він прокинувся ранком та смутненько зітхнув. — Оде вже осінь, вже весілля усюди ладяться... Вже годі!

— Що ж ви, мамо, думаєте? — спитав бідний хлопець.

— А що я думаю! Нехай сказиться той старий ворог Чабан! Щоб йому добра не вилучилася! Бодай його з корнем вигладило!

— Що ж ви думаєте, мамо?

— Що я думаю! Треба Марту вивірити, вивідати. Ти ж сам нічогісенько не тямиш, не знаєш досі, ге? Сьогодні йди, перестрінь дене-будь і спитай її... Чи ж мені навчити, чи що, як залишитися до дівчини! Коваля вона не кохася, я примічала й за нею, й за ним.

- А по чому ви примічаєте, мамо?
- Дурна дитино! По всьому, по слову, і по погляду, і по походу.
- Чи ж помилитись не можна ніколи?
- Ні, ні! Не дурно він надувсь, як кулик на вітер, а вона — їй байдуже, вона не тура... Ти ж ходив усе слід за нею цими днями, чи ж вона не прийма тебе, чи гордує?
- Вона якось втікає від мене.
- То й не доженеш, нещасливий! Може, дівчина тільки соромиться, а ти вже й злякавсь! Сьогодня треба усю правду виявити. Перестрінь і запитай. Чуєш?
- Чую, мамо.
- Та чи встоїш, чи спитаєш.
- Я спитаю, мамо. Хоч умру, а спитаю.

— Здоровенькі були, — голосиенько промовила Рясничиха, уходячи того дня до Чабана у двір і всіх озираючи. — Я оце до вас позичити кресала, загубила десь своє, а сина дома нема, завіявсь десь, то я вже до вас оце...

Чабан з наймитом обладжували воза. Марта перебирала зелені гірки.

— От вам кресало, сусідко, — каже Чабан і подає кресало.

— Спасибі, сусідонько, спасибі! Господа-

рюєш, Марто? А я ще гірків не буду цього
тижня засолювати, бо ще досі той бондар не-
вірний діжок не направив мені! Двічі син
в його був, двічі сама до його удалась, п'яни-
ця такий, що Мати Божа!

Цокочучи безпечненько про бондаря, в Ряс-
нички аж в очах ясно було від ціхавого піклу-
вання, що це з Мартою сталося. Не ті очі, не
те личко, не так на добриден промовила, іна-
чій двигається.

— Я вже думала, поїду до куми у неді-
лю, — цокотала Рясничка далі, — у неї діжок
багато, чи не одступить. Марто, голубко, що
тобі таке? Батько не чує, приїнайся мені, чи
обидив батько, чи яке лихо? Кажи, серце, ка-
жи, воїн не чують.

Марта заніялася, як зоря вечірня, рум'ян-
цем і одказала тихенько:

— Ні, батько мене не обиджають.
— Що ж тобі, що ж тобі? Прийди до мене;
поговоримо, мое золото! Що ж тобі? Та чого
ти дивишся туди на батька? Чого цей наймит
нікчемний на нас визирає? Прийди до мене!
Сусідоньку, — гукнула на Чабана, — я вашу
дочку запрошу до себе! Нехай мені, старій,
поможе трошки, вже нездужаю, я застаріла...
вмирati пора!

— Ще поживіть, ще поживіть, — промовив

Чабан ніби вговоряючи. — Тепер врем'я осіннє, веселесе: дочок oddають, синів жenять, — додав він наче по тайності.

— Дай Боже і вам, і мені дождати, сусідоньку, — промовила Рясничка, аж іздригнувшись. — Шо ж, Мартусю, поможеш мені?

— Добре, — одказала Марта.

— Спасибі, голубко біла, спасибі! А покищо я тобі поможу гіркі обирати. А чи ви чули, сусідоньку, що удовиця Крижка сина в мальярі віддала? — спитала Рясничка Чабана..

— Чув, — одказав Чабан.

— Кожушки наші як довідалися, то зараз забажали собі малювання; хвалилися: пойдьмо, хвалилися, до того мальра й закупимо собі якесь малювання, це гарно у хаті, — оповідала Рясничка.

— А гарно, мабіть, — одкаже Чабан.

— Наймитку, чи ти нездужаєш? — озвалась Рясничка до наймита.

— Я здухаю, дякувати Богу, — одказав наймит зглуха, не знімаючи очей з роботи.

— Якось ніби ізбляк на виду, як я от придивлюсь теперки. В мене син чогось кволиться. Жаліється на голову все. Горенько з тими дітьми у світі! А що це нашого коваля зовсім не видно? Наче за гроши показується між люди.

Я вже його оде два дні ніде не набреду, де він
никає... Сусідоньку, чи ви його бачили?

— Бачив вчора ввечері, — каже Чабан.

— Де ж ви його бачили?

— Він із гаю йшов.

— Оде гультяй який! Та бувайте ж здоров'я, забарилася я. — Приходь, Марто, до мене. Одвідай, серце!

І побігла додому Рясничка, піклуючись і готовуючись, що то з Мартою за подія, пощо ковалъ до гаю ходив, що замишля Чабан, чого це наймит так очима поїдає? А Чабан, проводивши її, промовив:

— Ця жінка якби примогла, то б зорі з неї
ба зірвала, або землю під сібою поїдала.

Вечір осінній, темний, і Марта виходить з хати: ледве два ступні ступає, перед нею Рясниченко, ввесіль біленький і зовсім смутненський.

— Марто, — промовляє він, — чи ти в на
мене який маєш?

А сам дивиться у шапку.

— Ні, — одказала Марта.

Мабуть, хотів додати „чому втікаеш?”
парубок бідний, та не насмілився очей звернути з шапки.

— Марто, чи підеш за мене? — почав він
знов.

— Ні, — одказала знов Марта.

— І... і вже цьому не бути? Не можна ніяк зарадити?

— Ні, Іване, — одказала Марта. — Не думай об мені, не займай мене, прошу тебе просьбою.

— Не буду, — промовив парубок наче зважений. — Добревечір, Марто!

І пішов, сам, як мала дитина заплакав. Мати стріла ще на дорозі й питала: „що?” І дивиться, і з одного вже погляду бачить що. Змінилась на лиці, і очі іскрою спалахнули:

— Вона за мене не хоче, мамо, — промовив парубок, — годі вже її займати:

— Не хоче за тебе? Годі займати? — похрикнула Рясничка. — Кого ж вона хоче? Кого вона обрала, гадюка? Та ще не знаємо, що Чабан сам дума. Може, вона не хоче, та він жадає, то не буде вередуванню він потурати...

— Ні, віже, мамо, я її не займу більш!

— Не займеш, як батько даватиме?

— Ні, мамо! Вже не кажіть про це, бо жалко дуже...

Та їй дуже жалко йому зробилось!

— Ні, це так не буде! Ні, так це не минеться! Я довідаюсь! Я дізнаюсь! Щось тут є! Є щось! — виговорювала Рясничка сама до себе.

— Я тебе тут дожидаю, — промовляв наймит, над рікою стрічаючи й пригортаючи Марту. — Ти не знаєш, як я тебе дожидаю! Очі горять мої; волосся ніби холодний вітер зніма...

— От кого обрала собі, дівчинко! — покрикнула Рясничка так, що аж в берегах виляснуло. — Добре, красно! Батенько нехай втішається, нехай радується!

І Рясничка, мов скажена, вистрибнула з-за верб, з реготом побігла від них:

— Вона зараз батькові скаже, — промовила Марта:

— Що ж, Марто, може, це востаннє бачимось? — виговорив наймит.

— Не чуєш нічого? Може вже батько гукає на мене й випхає з двора.

— А чи ж не дасть одвіту ніхто за мою кривду!

— Максиме юханий! Я твоя вірна дівчина...

І вона згорнулась до його, й він наче перед гіркою та нікчемною смертю пригортав до себе. Ще нічого не чутно було з хутора.

— Ходім, — каже наймит.

— Ходім, — каже Марта.

Ввійшли обоє в хату. Чабан сидить біля стола, наче іх дожида, спокійний, як звичайно.

— Що це забарилася, дочко? — спитав.

Вони обоє стояли, наче до домовини вже

іїрі руцілісь, або друг до друга. Чабан ґлянув на обох.

— Господарю, — промовив наймит, — чи оддасте за мене дочку свою?

— Тату, — промовила Марта, — не бороніть... Я за іншим не буду, тату, тільки за ним..., не бороніть, тату!

— Я не бороню, — каже Чабан, — нехай вас Бог благословить.

Що це? Що це? Одхрецьтесь усі, такого батька показуєте несвітнього! Щоб багатий, розумний батько та за наймита дочку пустив іти! Це вже ви передали куті меду!

Не сваріться, добрі люди! Нехай хоть на сміх один наймит за чоловіка буде поміж людьми, Христа ради.

Нехай один нетяга вишукає собі сім'ю та долю, та спочине, та наболіле тіло й душу одходить, одрятує... Полічили цього одного між правими душами, а вже незлічимо усіх тих, що їх ходить по світу, запродаючи свої сили і молодість, і кріпость за хліба шматок вкрайний, не життя проживаючи, а збавляючи, клянучи гірку долю, не сподіваючись країдої.

КОЗАЧКА

1

Жив у нас в селі козак Жмара; багатир був! Що було в його поля, худоби, що всякого добра! Не дав йому Господь діточок купочки, уродилася дівчинка одна одним, як сонечко в небі. Випестили її, викохали хорошу й чепурну, й на розум добрий навчили. Уже шістнадцятий годок минає Олесі, вже й свати почали в хату навертатись. Старі дякують за ласку, частують, а дочки не змовляють:

— Ще нехай погуляє, то буде чим діування згадати. Ще не час голівку молоденьку на господарстві клопотати; нехай погуляє дівчиною.

А що вже женихів було, Боже мій милний! Де вона прийде, то як рій коло неї гуде! Та й дівчина була! Велична, хороша, до всякого привітна й ласкова: й заговорить, і засміється; й пожартує; а де вже помітила що незвичайне, то так погляне, наче холодною водою зілле, і одійде собі геть.

Жила в батька-матері, не знаючи горя, ані лиха. Сказано, як молоде, то й гадок не має; тільки й думки, як би то погуляти весело. Да вже як там хороше її розкішно не жилося, треба було її її свого лиха одбити, як і кожному створінню: захорувала перше мати, таки вже старенька була; похиріла неділь зо дві та й переставилась. За нечкою й батько помер з нудьги та жалю за вірним подружжям, що з нею молодий вік ізвікував.

Осталась Олеся сиротою. Плакала-плакала, та треба було привикати. Добрі люди її не забували: то стара тітка прийде, розважить, то дівчата прибіжать, нащебечуть; а коли то й з собою витягнуть.

Дождали осені. Свати й не переводяться в олесиній хаті: одні за двері, другі на поріг. А вона все дякує та одмовляється то тим, то цим.

— Чому не йдеш заміж, Олесю? — питав стара тітка. — Женихів в тебе, хвалить Бога, як цвіту в городі, хоч греблю гати. Чого б то тобі гордувати? Парубки ж у нас, як орлята: ж wavі, молоді. І старече серце радується, поглядаючи на їх, а щоб то молоде дівоче німіло й до жадного не хибнуло, — я вже й не знаю, який це теперечки світ настав!

— Тітко-сердечко! Нехай я ще погуляю.

— Пора, пора, моя дитино! Послухай старечої сувори! Самій тобі веселенько, а вдвох із любим чоловіком іще веселіше буде. А що хазяйствечком будеш клопотатись, того не бійся: робитимеш не для кого, як для себе, любо буде й поклопотатись. Ти, дякувати Господеві, не крепачка; твоя праця не згине дурно.

— Не крепачка! Ніби то вже, як крепачка, то й світ зав'язаний! Живуть же люди!

— Живуть, Олесю, та таке вже їх і життя!

— Як пани добрі, то й людям добре.

— Та що з того, що пани добрі? Які ще паненята будуть! Та й добром треба годити, і в добрих загорюєш для себе хіба три ступні землі на домовину, а у лихих... то нехай Господь не доводить і чути!... Годі й згадувати таке!... Послухайся, Олесю, та й на весіллі погуляймо! А що вже мені втішно та мило буде, як пощастить тебе Господь сім'єю, що коло тебе діточки, як бджілочки коло повного цвіту загудуть!

— Я ще погуляю дівчиною, тіточко! — та й годі.

2

Ак ось шле сватів Іван Золотаренко. Олеся пошанувала любих гостей і рушники подавала.

А цей Іван Золотаренко та був крепак. Такий то виходився хороший, моторний, й не пізнати його, що в гіркому крепацтві зріс.

Тоді вже догадались всі, кого Олеся дожидала, та так і забурчало по селі, мов у джерелі:

— Як то можна! Та де це видано! Та хто таке коли чув, щоб вільна козачка за крепака віддавалась!

Почула стара тітка та вдарилась об поли руками:

— Бодай же я не діждала таке чути! Дитино моя; Олесю! Схаменись! Та якби жив був твій батько або мати, краще б вони тебе в глибокій криниці затопили! Та їх і кісточки струснуться в землі з великого жалю! Що це ти задумала? Та це тобі якісь чари давано!

Так то вже вмовляє стара Олесю, і просить, і плаче.

— Ні вже, тіточко моя люба, — говорить Олеся, — нічого не поможется: буду за Іваном!

Стара до Петра Шостозуба. Нема, поїхав у ярмарок. Лихо!... А той Петро Шостозуб та був перший чоловік з громади, — вже старезний такий, Боже! Як молоко білий.

До Андрія Гонти — нема. До Михайла Дідича — нема: всі в ярмарку.

— Ой, лиха моя година та нещаслива! Ки-
нувшись хотіть до Панаса Бобрика!

Цей дома був. Лежить у садку під грушево-
ю люльку пихкає.

-- Здорові були й Богу милі! Чи не на по-
жарину біжите?

— Нехай вам Бог помагає, пане Панасе!
Прийшла до вас за радою. Порадьте мене, ис-
сподіване лихо спостигло! Зберіть раду!

— Оде! Щоб то для жінок раду скликати!
Вже б то й громада була, як синиця, без
глуздзу! Зберіться самі, та, яка всіх перекри-
чить, тій і правда буде.

— Ой пане Панасе! Це не жіночі примхи:
велике нещастя нам сталося!

Та й оповістила йому усе чисто. Нащо вже
веселій, нежурбливий та й він заклопотався
цим випадком.

— Еге! — каже. — Що то дурне дівча, ска-
зано вже! Коли й вимагає якого лиха, то не
другому кому, тільки собі власне.

— Ходіть, пане Панасе! Може, вона вас
послухає. А не послухає, то უажемо послуха-
ти!... Ось і шапка, рушаймо!

Ідуть, по всіх улицях люди так і кишать,
аж не потовпляться, і все до Олесинової хати, —
й старі, й молоді, й малі навіть собі біжать.
Всі вмовляють та просять:

— Не йди за кренака, не йди! Як таког^о ходу, то лучче з мосту та в воду!

А парубки сступили хату:

— Не дамо дівчини, — гукають, — не дамо! Нехай вільна козачка не закрепощається людям на сміх, а своєму селу на сором! Не вступимось кроку, не пустимо крумберних сватів! Не дамо дівчини!

Та що не вмовляли Олесі, нічого не помогло. Тільки гірш дівчину засмутили. Слухаючи їх щирої та розсудливої ради, хоч і відмовляла їм, що не вповає ані на худобу, бо має й сама, ані на вільшість: „Що”, — каже, — по тому, що буде вільний, коли не буде любий?” а проте слово так з очей і ринуть.

— Тебе, дівчино, як я бачу, і за рік не переговориш, а за два не переслухаеш! — каже Панас Бобрик. — Сказано: жіноцький розум нащо добре здатний. От любий, любий, та й годі! А любого того які обсіли, на це не вважаеш! Та що я маю слова дурно тратити? Вона й не слухає! Бувайте ж здорові, та не питаючи броду, не суньтесь у воду, бо втопитесь!

Це зговоривши, потяг до своєї господи, під грушу.

Далі люди почали розходитись. Зосталась у Олесиній хаті тільки стара тітка плачуща.

Вже ніч землю обіймає: зійшов місяць і вдав-
рив ясним промінням по білих хатах. Олеся,
смутна й неспокійна, відчиняє віконце, дивить-
ся: парубки обсіли кружалом її хату; інші го-
монять, а декотрі понурі сидять і голів не зво-
дять. Подивилася Олеся, подумала, зачинила
віконце й вийшла, а тітка за нею.

Стала Олеся на високому порозі та словами
промовляє до козаків:

— Панове молодці, — каже, — змалечку
зазнаю, що ви були в усякому ділі звичайні
й обачні: не сподівалась я од вас, козаків, таку
собі поругу мати! Що ви мене, як вороги, сте-
режете, в неславу сироту вводите! Коли б із
рівним змагались, а то з безпомічним дів-
чам!... Не заживете собі на цьому слави, па-
нове!

— Не сподівались і ми, Олександро, —
озвався, виступаючи, оглядний, високий пару-
бок, — не сподівались, щоб старого Хмари
дочка та з крепаком понялася!

— Коли наші парубки тобі не до любови,
було сказати, — почав другий високий пару-
бок, як іскра, — ми б тобі знайшли самі: усю
Вкраїну виїздили, та знайшли б.

— Шкода їй шукати, коли мені Бог ужে послав такого, що їй до любови їй до пари. Яка мені доля судилася, така їй буде, не жалкуватиму ні на кого. Хоть і рік стерегтимете мене, я на другий віддамся таки не за іншого, як за Івана Золотаренка. Розіходьтесь, панове козаченки, прошу я вас просьбою, не засмутіть гірше мене молодої! Послухайте моєї тітки, її старечої та розсудної вмови!

— Розіходьтесь, сокоди мої ясні! — проводляє стара плачучи. — Вже нашому лиху нічого, мабуть, не вдієш! Попуст божий, діти!

Парубки погомоніли-погомоніли їй розійшлися.

А Золотаренкові старости собі розгнівались.

— Сього їй не чутио в добрих людей, — казуть, — подавали рушники, змовились, — чи годиться ж розраджувати? Козаки, а звичаю не знаєте! Ми хоч і крепаки, та за себе вступимось!

— Хто ж і порадить сироту, — одказують старі козачки, — як не ми? Це б нам од Бога гріх був великий, коли б її не відговорили од цього лиха. Не послухалась — Господь з нею! Буде гірко каятись нерозумна дівчина; тоді згадає нас!

Уранці йде Олеся дружок збирати; куди не вступить, усюди одмовляють, інші аж плачуть. Котрих дівчат то матері не пустили й у дружки, котрі й самі не пішли, а які й ідуть, то все, зітхаючи та жалуючи Олесі: Не веселий дівичвечір у нашої молодої!

От і повінчались. Ходять по селу та на весілля запрошають, а тут проти їх саме йдуть люди, — з ярмарку вертаються. Й Петро Шостозуб, і Андрій Гонта, і Михайло Дідич, іще скільки людей. Петро з сивою паровицею рушає попереду. Це був дід дуже старий, білий, а проте чуйний, високий і прямий, як тополя; очі йому близкучі, як зорі; йде собі по-кволому й питає стрічного чоловіка:

— А що це за весілля у нас скочилось?

— А це, — каже той, — покійного Хмари дочка повінчалась з Іваном Золотаренком.

— Золотаренком? Та який же то Золотаренко?

— Крепак, пане Петре! От Сухомлинського пана підданий.

Засмутився старий Шостозуб, дуже засмутився й не сказав нічого, а другі так і покрикнули з жалю та з досади.

Тут молоді порівнялись; треба було вже

перше усього привітати їх, як Бог велів. Вони поклонились, на весілля просять.

Петро підняв високо шапку.

— Боже вам помагай! — рече. — Нехай Господь щастить долею, щастям і здоров'ям!

Молоді дякують.

— Просимо ж, добродію шановний, на весілля!

— Ні, молода княгине, не піду до тебе на весілля! Не подоба річ мені, старому, гуляти. Дякую за ласку!

А Гонта Андрій, чоловік добрячий, тихий був, ѿ каже молодому: „Ой, Іване, Іване Золотаренку! Що ти зробив, мій друже? Хіба в тебе розум дівочий, ѿ вповав на теперішній часи, а що буде, не подумав, та запропастив і дівчину, і все своє плім'я? Тим то кажуть: Сирота — вільно ѹ утопитись.

Та ѿ похитав сивою головою.

— А чому ж на весіллі не погуляти! — озвався Опанас Бобрик, узявши у боки. — Жаль, та не вернеться! Хоча погуляймо!

— Стара необачна голова! — каже Петро. — Схаменись! Ти б приступив гуляти ѿ там, де добрі люди сумують і плачуть вельми!

— Та ѿ ю, пане Панасе! Плачеш-плачеш, та ѿ чхнеш!

— Не звичайно жартувати, пане Панасе, —

гукнули всі разом, — коли таке діється! Ти свою сиву голову пошануй, коли не шануєш козацтва!

— А нуте лиш, годі вам! От справді розгри-
малися, як на дурного! Не йти, то й не йти —
й не піду; а дочка козача, треба б і танців ко-
зачих; та з вами не зговориш — шкода!

Молоді стоять і очей не зведуть.

— Нехай же Господь дає долю добру й та-
лан. Щоб були здорові, як вода, а багаті, як
земля! І вік вам довгий, і розум добрий, крас-
ні молодята!

Поклонились старі та й рушили собі до до-
мівок, а молоді своєю дорогою пішли.

Засмутились голуб'ята. Ізглянулись між со-
бою: він поблід на лиці, в ней очиці отяжали
сльозами, — й пригорнувшись одно до одного.

— Дівчино моя! — озвався він стиха, —
така в мене думка, що я тобі світа зав'язав!

— Милий мій, кохане подружжя! — одпо-
відає Олеся. — Що нам Бог дастъ, те й буде!
Аби в парі з тобою вік ізвікувати!

5

Другого дня пішли панам поклонитись. Не почула Олеся ні привіту, ні совіту, ані любого та веселого погляду не побачила. Пани такі якісь сердовиті; а горді — аж надимаються.

„Будь покірна, — наказують, — та до роботи панської щира!” І чудно, й сумно було Олесі: таке слухати! А далі й страшно стало. Це справдешня неволиниця вона буде!... Марно ж її молодість перейде, марно пишная краса зів'яне в щоденній тяжкій роботі — у неволі!...

Ідуть до господи улицею, — як же глухо та сумно по селі, Боже милий! Спом'янула Олеся: було вона в своєму селі йде — той привітає, другий на здоров'я спитає, декотрий по-жартує, інший стане та свій смуток-жаль повістити; і старі гомонять, і молоді, і дітвора бубонить. Було тільки сонця краєчок засвітити, вже й бряк, і дзвіяк по селі, рух, стук — живий люд! А тут, хто і стрінеться — потурай неговіркий, печаловитий.

Свекруха рада Олесі, як рідній дитині: не знає, де й посадовити, як пожалувати; та все не розвеселить вона олесиного серденька. Була стара вже, до того ж змучена тяжкою працею та недостачами; то й веселої мови від неї не почула й разу молода невістка. То розкаже яку пригоду людську, то на своє безщастя плачеться, тільки й добрість, що тамтой світ, ніби вже в цьому пишному, красному світові нема ні добра, ні краси, ані правди.

Коли б хоті з чоловіком словечко перемовити, так не вирве й хвилинки вільної: то те він

робить, то те, то йде, то іде, як гість додому навертає.

— Та щодалі, то все гіршає. Почав пан хату одмагати; десь прикупив сем'ю людей, то треба було хати.

— Ти, — каже Золотаренкові, — іди у двір; в тебе невелика сем'я, а схочеш, то й сам собі збудуєш: ти багату узяв.

Перетягли їх у двір, а тут Бог дав дитинку, хлопчик народився. Пригорнула Олеся синятко до серця, облили її дрібній сльози.

— Сину мій, сину! Дитя моє кохане! Погуляв би ти у світі, полюбував красу й пишність світову, зажив би втіхи й розкоші сьогосвітньої, та гіркая твоя неволя буде! Ще в сповіточку загримають тебе, змалечку застукають, — не розів'єшся, дорогий мій квіте! Ізв'янєш у зелепочку!

6

Живе Олеся рік, і другий, і третій, і четвертий. Благословив Господь діточками: три сини, як три соколи. А що попомучилася вона, що сліз повиливала над ними, Мати Божа! Сказано, у дитині заболить пучка, а в матері серце. Іде на панщину, мусить їх кидати, а дітки — одно не говорить, друге не ходить, а третє не вміє сидіти, — дрібненські, доглядіти ні-

кому, бо стару свекруху того ж таки року, як Олеся віддалася, поховали. Пересумує день у роботі, ввечері біжить — що там мої діточки, як? А серце мре... непевна вона, чи діток застане живих і здорових. Хіба таке не бувало, що в одної жінки разом два сини втопились, граючись коло ставу на березі?

Підросли діти, збулася цього клопоту, так друге лихо приспіло: то пан Семенка, то паничі Йвася шпірують — не додив, то пані гримає та катує Тишку — біг коло неї, не вклонився. Щодня божого діточки її зостаються, як бубон, збиті. А хоч коли й мине день без карності, все неспокійно, все серце смутиться, все горя та лиха сподівається.

Тільки що діти літ стали доходити, що вже матері і втіха, і поміч, позабирали їх до покоїв. З того часу не було веселої хвилинки, ані спокійного спання Олесі: і вдень, і вночі перед очима чорнявії хлопченята, потомлені, поблідлі, привиджуються: самі в покою сидять мовчкі, без гуку, без гомону, без забавок, тихенько; аби порушились, аби словечко між собою зговорили, зараз пани й гримнуть:

— Що це за грук! Ось я навчу враже плім'я!

Сполохнуться голуб'яточка, стихнуть.

Щодня божого умивається Олеся дрібними сльозами:

— Діточки мої! Квіти мої! Пов'яли ви в заслепочку!

Яке було добро — продали, а гроші розкошились. На таку сем'ю чи мало ж треба? А пані не дає нічого та ще гнівається.

— Ти, — каже, — повинна своє мати: ти багатого батька, є свого доволі! Коли тобі жалко дітей, то зодягай дітей, то зодягай сама, а про мене нехай до останнього погинуть, не буду плакати.

Чоловік з нудьги зовсім занепав здоров'ям, отупів якось, нічого йому не страшно, не боязко, не болезно стало; перво з великого жалю так і обмирав. Не один раз Олеся благала його слізьми пожалувати діток — не губити їх, як він у розпачі, не пам'ятаючи себе, стрімголов, було, кидається з хати, блідий, очі близькі, такий, що й подивитись на його страшно, — та любими словами, ласкою й вгамує його, що було обійме її й діток, до себе згорне та й розіллється сльозами.

7

Якось говорили укупі, коли знеобачка лихонаринулось, та щонайтяжчеє; став пан у дорогу ладитись, за границю, і Івана Золотарен-

ка за собою брав. І не просилися, бо такий скрутний був, немилосердний, що дурно голову класти.

— Діти мої! — прощається Іван. — Прощавайте, соколи мої ясні! Шануйте матір, любітесь із собою, нікого не кривдіть... Прощавайте, діточки мої любі! Жінко моя кохана! Не поминай лихом мене безщасного, що углебив тёбе в безодню та й покидаю. Відоллються мені твої слізки!

Олеся й не плаче, стойть біла, як хустка, не зведе очей з Івана, не випускає його із своїх рук. А тут пан кричить: „Хутко, хутко!” Пригорнув Іван до серця Олесю востаннє та й побіг. Тоді Олеся мов до пам'яти прийшла, схопилася — уже нема, далеко; тільки пил слідом клубочиться, а коло неї дітиплачуть.

— Діти мої! — скрикнула, — діти мої! Тепер нема в вас жадного оборонця, нема помагача, самі-самісінькі зостались у світі!...

І справді — було хоть гляне в любій очі. щире слово почує, пригорнеться до його, посумують укупі, все було легше, як мала коло себе прихильну душу, вірне серце; а то зосталася, як та билина в полі. В селі хоть і не без добрих людей, та кожний з своєю напастю змагається, свою біду оплакує... Звісно вже, панському не те, то друге, а допече; то ніколи

чужим лихом бідькатись. Хіба стара тітка прибіжить; вже стара така зморщена, як сухе яблучко, а все тупає та гомонить, — то хіба вона приплететься та поплаче з Олесею, поблагословить її діток.

Так то проживає Олеся, працюючи без спочинку, без втоми; так і рік цілий минув, як одна година. Все на панщині, в роботі. Пані така, що й одпочити не дастъ, роби та й роби! Де вони на роботі, й вона туди вийде, і стolичок за нею винесуть; сяде та все картами розкидає: це вже в неї перша була забавка; сидить, тільки очима поводить та вигукує:

— Робіть діло! Робіть! Не лінуйтеся!

Якось то вирвалась Олеся, пішла до тітки одвідати стару в недузі; а того дня був у селі ярмарок. Бачила Олеся своїх подружок: які ж то молодиці стали! Так то убрані гарно, а пишняться, як повні рожі; і чоловіки коло їх, і діточки: котрий коником грається, котрий орішки пересипає, а більшенькі новими чобітими рипають і весело кожному в вічі поглядають. Олеся стоїть у старій свитині, стоїть сама одна..., розлучено її з чоловіком, діточки її стомили ніженьки, заклопотали головочку, годячи панському плім'ю, як лихій болячці. Нема в їх ні забавок, ані іграшок дитячих, нема й одежинки про святий працник; і мати вер-

петься — нічого не принесе, щоб їх звеселити, щоб втішити своїх діток!... Такі то думки взяли Олесю: а до неї підійде то Ганна, то Мотря, то Явдоха, все знакомі, ще дівчатами гуляли; і говорять до неї привітно, й за діток розпитують; та бубличка їм дає, друга маковника.

— Спасибі, спасибі! — вимовляє Олеся, обливаючись сльозами. — Як ви мене не забули, то нехай вас Бог не забуде!

8

Минув і другий рік — од чоловіка нема вісток, як у воду впав. Сумувала Олеся, сумувала, та надумала до панії йти, бо панії частенько листи шлють.

Ввійшла до покою; пані сидить і гадає на картах, не помітила її приходу. Глянула Олеся коло себе: це той самий покой з дзигарями, де вона була м о л о д о ю, убрана, уквітчана, — сама, як квіточка свіжа, а теперечки?... — Боже мій мілій! Чи це ж вона? Стоїть яксь постара, замучена молодиця, печаловита, боязлива... Усе згадалося Олесі: „Пропав мій вік молоденъкий!”

Кланяється:

— Пані милостива! Будьте ласкаві, скажіть мені, що мій чоловік на чужині, як проживає?

— Боже мій! — скрикнула пані. — Збави-
ла мені усе гадання! Бодай ти добра не діжда-
ла! Чого в вічі лізеш! Чого тобі треба?

— Маєте од пана листи..., що там мій чоло-
вік, Іван?

— Яка розумна! Хіба це панові нічого ці-
кавшого її писати, як за твого чоловіка, га?
Що він та як він! Служить — та її годі!

— Чи привик, пані милостива, чи здоровий?

Ввійшли паничі, слухають та її оскирють-
ся, а пані аж зареготала, що гук по покоях
пішов і скло забряжчало.

— Та що ти собі думаєш! — покрикнула
на Олею. — Пан буде мені писати, чи здо-
ровий твій чоловік! Мабуть, ти п'яна або зро-
ду така навіжена. Іди собі геть, іди! Виже-
ніть її!

Паничі кинулись обое та її випхнули її за
двері.

„Вже не побачу Йвана її не почую про ю-
го, — думає Олеся. — У нещасливу годину
пізналися її покохалися!”

Коли так неділь у дві, або в три прийшов
лист од Івана. „Чи живі, чи здорові, — пи-
ше, — діти мої любії і ти, жінко кохана? А я
то все хворію; вже б і помер, та зміцняє мене
надія вас побачити і свою рідну Вкраїну. Як
то ви живете — проживаєте? Шануйте матір,

коханій сини мої, любітесь щиро! Нехай Господь вас усіх благословить! Нічого мені ваях гостинця послати: хоч я й ходжу у срібних гудзиках, а проте нічого не маю. Часом пан в гостині сидить, то я голодати мушу, як не нагодують добрі люди. Що й казати! Кому не було добра змалку, не буде й до 'станку!..."

— Таке й тобі щастя, як мені, Іване мій! — каже Олеся плачуши. — Коли б же я була грамотна, я б до тебе безконечником листи писала, щодня посыпала, а теперечки комусь треба поклонитись та попросити. Чи напише ж так сумно й щиро, як мое серденько чує?

Пішла до дяка просити.

— Добре, — каже дяк, — я напишу, а що мені за те буде?

Глянула вона на його: червоний такий, пінкатий, веселий, мабуть, гуляти любить і горілку вживає: нема надії, щоб поцінило уязв.

— А що ви, добродію, схочете? — питає.

— А що я хочу? Даси два злотих і кварту горілки?

— Добродію! Будьте ж ласкаві...

— То йди до інших, а нас не руш!

— Пишіть, пишіть уже, Господь із вами! Він нашого листу дожидає...

Почала казати, а дяк пише. Більш вона сліз

вилила, як словами промовила, та так то все сумує бідна, що дяк тільки головою трясе, а далі її каже:

— Чуєте, молодище! Дасте мені дві двадцятки її кварту горілки?

— Ой, добродію! Та будьте ж милостиві. треба ще писати..., ще не все я проказала.

— Я напишу, напишу... годі... а ти не принось двох двадцяток, не треба!

— Як же, добродію? Що ж ви візьмете?

— Нічого! — крикнув дяк ініби з досади, та зараз стих і каже: — Скінчу, та ходім вип'ємо по чарці з горя та з лиха.

— Дякую за вашу ласку, добродію, а пити не хочу. Нехай Мати Божа дає вам і долю добру і здоров'я. Спасибі вам!

— Та давай уже, молодище, я твій лист по пошті пущу. Де тобі справлятись!

— А що треба за це дати?

— Нічого. Люди знакомі, то її так візьмуть.

9

Послав дяк до Івана листа, та невідомо чи бідолаха його одібрав, бо хутко прийшла звістка від пана, що Іван помер. Та ще писав, щоб слали до його старшого панича й якого там хлопця послати, щоб послати його відправити.

Почався клошіт у дворі, збирають паничів у дорогу. Стало й слуг їм вибирати. Якраз напали на Золотаренченків. Казали Олександру закликати. Тільки тоді й згадали за неї, а то ніхто й не спом'янув, яку їй Господь велику тугу послав.

Прийшла вона; пані й каже:

— Збирай синів у дорогу, з паничами пойдуть.

А вона стойть дивиться панії в вічі, наче не розуміє; тільки зблідла, як крейда. Пані розсердилася:

— Що ти, глуха, — кричить, — чи німа?...

Упала нещаслива, не зможе й словечка вимовити, тільки руки здіймає ридаючи.

Як розлютується пані, як накинеться на неї!

— Та я тобі й те, й те зроблю!

Так то вже напустилась, неначе вона яку велику шкоду вчинила — свою рідину дитину пожалувала, що вже сам Господь звелів своїх діток жалувати, а її зганили й обидили і з покоїв вигнали! Що чуло її серце змучене, ніхто того не знав, ніхто й не спітав.

Треба синів на чужину зряджати. Чи вернутися вони стару неньку поховати, чи, може, як іх батенько, самі там поляжуть, що й головки, ніхто не оплаче! А, може, зледаць їх діточки, її соколи ясні, що тепер виряджає хороших, добрих і щирих, а доведеться, може,

таких побачити, що бодай не діждали нікому! Хто їх порадить? Хто на розум добрий навчитъ? А тут ще недостатки та нужда гіркая, що ні з чим і вирядити: ні сорочечки, ані одежинки справної. Що було, останнє яке добро, продала — діток наділила, їй на смерть собі нічого не зоставила.

Востаннє спочили сини, а вона пильнує, а вона пильнує цілу ніч над ними, тихо та гірко плачуши. Останню нічку ноочують! Скільки то часу мине, поки вона знов побачить любих хлоп'ят, та чи ще коли побачить?...

От уже й сонечко сходить... дзвякнув дзвонок... Веде Олександра діток, обливаючись сльозами, та все тільки благословляє їх та хрестить...

— Панички! — промовила до паничів, кланяючись у землю, — будьте милостиві до моїх хлопців!

А паничі й відвернулися.

— Мати Божа, — крикнула Олександра ридаючи. — Я тобі своїх діточок уручаю!... Сини мої, сини мої! — та й звалилась, як трава на гострую косу.

10

Коли кому вік нещасливий, то й довгий, кажуть; так і Олександрі: прогорювала ще скіль-

ки літ сама з малим Тишком. За старших синів і чутки нема; може, що й пишуть паничі, та пані не каже.

Пані тимчасом село продала та переїхала у місто жити. За нею й Олександра мусіла іхати, і там ще скільки людей.

Олександра так занепала здоров'ям, що й робити не здужає, а пані гнівається:

— Дурно, — каже, — хліб мій їси!

Там далі так вже розлютувалась:

— Іди собі, — каже, — куди хочеш. Коли ти робити не здужаєш, то й істи не проси. Іди собі з двору й хлопця бери!

Вийшла Олександра з панського подвір'я Тишко за собою вивела.

— О, — каже, — панське дворище! Бодай нічого доброго зроду-віку в тебе не вступило!

Пішла найматися; та щось тиждень попід тином ночувала, поки собі місця знайшла в якогось ковала. А цей ковалъ такий, що хоть би й паном йому бути: лихий та сварливий, Господи милостивий! І жінку лає, й дочку; а коли сп'янчиться, то всі вікном утікають: зараз битись! Та ще й кричить:

— А чому мені жінку не бити, або кого іншого? Треба всіх бити, бо й мене бито!

— Хіба я тому винна? — плаче жінка.

— А як же не винна? — Одно за одного мусить одвічати! — каже їй та й годі.

Коли б хто побачив, несе було на гору відра з водою стара убога жінка, а за нею чорнавий, обшарпаний хлопчик скаче, — чи пізнав би хто Олександру, багату козачку, пишну дівчину? Не послужила й місяця — зачедужала; жене коваль з хати. Куди йти? Поплелась у панський двір; тільки що в браму вступає, а пані й стрічає її лихими словами.

— Що, — каже, — згодувала собі синка злодія! Обкрав твій Семенко панича! Та підожди лишенъ, підожди! А ти чого прийшла? Нездужаєш? Женітъ її з двора, женітъ!...

Вивели Олександру з подвір'я та й кинули під тином без помочі, саму з Тишком. Плаче біднесенький хлопчик, плаче!

— Боже ж мій мілій! Мій Семенко — злодій!.. Ой, Семеночку, Семеночку! Дитино моя добра й щира! Яково то мені чути таке!.. Батько ж тобі наказував... Сину ж мій нещасливий! Спом'яни свою неніку стару!..

А Тишко, не розуміючи, обіймає її, та все вмовляє:

— Не журіться, мамо, не плачте, Семенко вернетесь. І Семенко, і Івась обое приїдуть...

Та втішаючи неніку, й заснув коло неї.

Благословилося на світ. Прокинувсь Тишко та й пішов просити... Дивиться Олександра, як її дитина рученята простягає до людей; як хто копієчку дасть, хто бублика, інший чорняву головку погладить, а інший одіхне — все бачить Олександра...

Коли ось підійшов муж до неї та й питає чого тут лежить, чия вона. Розпитався за все чисто.

— Та ходім, — каже, — до мене, поки одужаєш, — і завів її до своєї господи із Тишком.

Він жив собі з іспенькою вкупі; удовець був, дитиночку мав маленьку, дочку. Вони міські були, міщани, і заможні, — всього було дос舒心. А що вже добрячі, то й нічого казати. За тиждень Тишко налився, як червоне яблучко, так і качається по дворі. Олександра то не натішиться, — одужала, одмолодніла.

— Наймись у нас діточки доглядати, — кажуть їй, а вона й душою радіє. Нанялася. Живе в їх тихо й спокійно; усе б добре, та думки за Семенка її сушать...

— Е, с, — каже хазяїн, — чого журитись? Може, ще не така біда, як ви думаєте. Розпитайте, де він служить. Як у панича, то, мабуть, панич простиш.

Увечері нишком, щоб пані не побачила, пішла Олександра й розпитала двірських людей.

— Тільки їй чути, — кажуть, — що дуже твого Семенка катували, а таки зоставив панич при собі його.

— А що? — питает хазяїн.

— Та добрі вісті, паночку, — каже Олександра плачуши, — кращих не почую.

— Годі плакати, стара! Паничі не вікуватимуть на чужині, приїдуть, і синів побачите. Та придбайте ім щось, щоб дякували матері.

А вона вже й скриньку купила, пошила калиточку, та все складає туди гроши:

— Це моїм діточкам буде, — думає.

Прийде хазяїн з торгу, то було й кличе:

— А йдіть лишенъ, стара! Ось вам новенький карбованець, поміняйтесь на старого!

Біжить Олександра, міняється, дякує йому, Боже, як та радіє, як та мала дитина. Полюбует новенькими грошима, що так аж сяють, і сковає знов діточкам.

Треба хазяїну на хутрі вийздити; кличе й Олександру з собою. Та якби то пані пустила:

Іде до пані, щоб бумагу й дала; а пані:

— Не хочу я, не дам тобі бумаги і їхати не пущу. Ти повинна мені платити. Скільки береш?

— Два рублі в місяць, пані.

— То й плати мені два рублі в місяць, так пущу.

— Треба ж мені зодягнутись самій і хлонуця зодягнути.

— Як не даси двох рублів, то не пущу.

Та й не пустила.

— Дайте вже їй два рублі, — каже хазяїн, — а ми вас не обидимо.

Так пані вже каже:

— Хочу три рублі, та, може, й за ⁰ три ще не відпушту.

Вже й сам хазяїн ходив, просив.

— Не хочу, та й не хочу!

Самі поїхали на хутір.

— Бодай — каже, — таких і не знати, й не бачити, як твоя пані.

12

Знов забрала у двір Олександру. Тишка взяла до покоїв, а до матері було й не пустить, хіба нишком прибіжить на малу хвилину.

Вже тяжко нездужала бідна Олександра; лежала сама, і води нікому подати, й смертні діждала. Не було нікого коло неї, тільки старий недужий ключар панський сидів у хаті.

— Братіку мій ласкавий, — промовила Олеся, — закличте Тишку, нехай я поблаго-

словлю свою дитину; вже мені Господь смерть посилає...

— Нема вашого Тишка, сестро: я бачив, за панією поїхав.

— Нехай же його Мати Божа поблагословить! — зговорила плачучи. — Дитя моє кохане!.. Діти мої, діти! Є вас, як квіту, по всьому світу, тільки вас коло матері нема, потомлені віка звести! Викохала я вас на поталу... Де ж ви, мої голуб'ятка, мої соколи ясні?

Якось старий ключар змігся, та людей закликав. Увійшли люди в хату. Вона глянула:

— Підведіть мене, добрі люди!

Підвели її; зняла вона з себе калиточку з шніфта й дала їм:

— Це моїм діткам... шість карбованців... віддайте... Хто має божу душу, навчайте моого Тишка на все добре!... Не обижайте бідного сироту... (а слізми так і зрошається); будьте до його милостиві!.. Смерть мене постигає саму... Викохала собі трьох синів міліх, як трьох голубів сивих..., та нема й жадного коло мене... Сини мої!.. Діти мої!..

Та як жила плачучи, так і вмерла плачучи.

А пані така, що й поховати добре не хотіла, не то пом'янути. Двірські люди самі й похвали паніюли нещасливу.

ОТЕЦЬ АНДРІЙ

1

„Ох, Боже мій, Боже, що та любов може!”
як то в пісні співають.

У нашему селі був чоловік Петро Сомійленко. Він мені й родич далекий. Чоловік був дуже добрій, до своїх щирий, і зроду-віку нікого не скривдив. А веселий був! Як коли у празник зберуться люди до його хати, почне він точить: як жид на війну іхав або як капітан зорі лічив. Або про ляхів. От, ляхів тільки не любив дуже. І в вічі ляхові не подивиться, якось зморщиться, да все чмихає або чхає. Пан наш, оконом, лях, і питався таки його: „Що це тобі, Сомійленку, таке?” А він йому: — „Таку, пане, натуру маю, аби побачити такого пана, як ви, зараз і чхати. Мабуть, якась вража відьма так мені починила, як ще маленьким був”. — Оде, бувало, як ідуть пізно люди по селу та речочуться, то хоть і не пітай — од Сомійленка: Жінку він мав добру, роботящу; літочок Бог дав тільки дівчинку;

Оксану. Росла вона, як утя на воді, і пещена була така, бо сказано — єдиначка. Іде мати на город або до сусіди — і Оксана за нею, як клубочок, котиться. Треба старому в поле — дочка в'яжеться за татом. Цокотуха така, як рибочка весела, а проте розумне і слухняне дитятко.

2

Зрівнялось їй дванаадцять годочків; помер старий Сомійленко, нехай царствує! Дуже зажурив він жінку! Хоча вони й заможнієнки були, мали хату гарну і худобу, та все без нього зостались, як сироти.

Приходжу до них: дочка в садку, мов та зозулька, кує, стара журиться, поглядає по дворі та й каже:

— Голубонько моя, неначе мені світ зав'язаний! Сумно мені, нудно мені, велика моя туга!

— На те воля божа, моя любко! — кажу я. — Плачем лиха не направите. У вас дочка росте.

Вона тоді й каже:

— Перед смертю Петро казав мені, що під старою черешнею, у садку, він срібні гроші закопав. „Нехай” — каже, — „нашій Оксані бу-

де; і не викопуй їх жінко, бо вражих ляхів не
встережешся. Або отцю Андрію віддай".

Ми зараз таки й пішли викопувати ті гроші.
І справді знайшли глечик, височенький собі,
повені грошей, а гроші все срібні, все карбо-
ванці. Полічили та й однесли до отця Ан-
дрія.

3

Хутко по тих часах і мій чоловік помер. Пі-
шла я на заробітки у город; стала в одних па-
ців за наймичку. Була я там чотири роки, і до-
бре мені було, поки панич не оженився. Взяв
він молоденьку панночку і на личку дуже гар-
ну. Вона зараз все перевернула по своєму; ні-
чим їй не вгодиш. „Ти говориш не так! у те-
бе хустка погана! да надінь сукні! яку оце оде-
жину почепила!"

А я, як і тепер, у плахті і в запасці. І стару
панію почне муштрувати, було, з самого ран-
ку: „Що то ви, мамінько, без чіпчика вийшли?
Хто ж то видав! Оце, як мужичка, ходите!"
Стара вийде собі у хату до мене, або в садок
забереться, та плаче-плаче! Покинула я їх, пі-
шла в своє село.

Як побачила я Оксану, аж рученьками спле-
снула. Піднялась висока дівчина, статна, хоро-
ша: коса її аж до пояса; і така ласкавая, при-
вітна, чепурна.

А що хлопці дуріли! Яка вона молодесенька, а вже свати не переводились у хаті. І хороши все люди сватали, багаті — не хотіла...

Полюбився їй один парубок — Тиміш Кряж. Він був не панський, казенний. Кохав і він її дуже. Як де одно є, і друге туди біжить. На вечоринцях, на улиці — все в парі, як ті голуб'ята. Дожидали вони осени, думали вже побратись. Вже і барвінку на віночок набрали, і рушники наготовили. І такі веселі були, щасливі, любо було їй подивитися, неначе сам помолодшаєш.

4

Як не думали, не гадали — накинулось лихо: побачив Оксану наш пан оконом, та їй ув'язався за бідною дівчиною. Нема їй стежки вільної: і улицю не перейде, щоб він не догнає та не почав підмовляти... Далі велів її сіломіць узяти до покоїв.

По селу, неначе хмара найшла — зашуміло. Громада зібралась, як ніч, сумна; молодиці кричат, плачуть; а мати, як нежива, ходить. Радились цілий ранок. Положили, щоб Оксану одбити в ляха того ж самого вечора.

Тиміш зібрав парубків: „Братіки мої, товариші милі, поможіть мені!” Засіли вони недалеко панських будинок, за могилою, а як

смерколо, підібрались під самі вікна; дивляться — стоїть Оксана і рученьки опустила, біла, як хустка, а пан оконом взявся у боки і смеється, і заговорює, далі за руку її. Вона як вхопила столик, що тут стояв, підняла над ним, та так подивилась сумно, що, хлопці жалувати, аж нам серце похолонуло.

Пан оконом погримав і вийшов, а Оксану знов замкнув. Парубки наші кинулись, тільки дзвеніло скло у вікнах, вскочили у покій, вхопили Оксану та й помчали до отця Андрія.

5

Я тоді служила в його за наймичку. Він удовець старий-старий; борода довга, біла, як молоко. Сидів він, читав Святе Письмо, свічечка горіла, як вбігли хлопці з Оксаною. Він устав та:

— Боже благий! Боже мій милостивий! — каже, — де Твоя правда в світі! Діти мої любі! Звінчаю я вас; ідіть до церкви.

Повів їх та й звінчав зараз. Поблагословив і казав не боятись нічого: „Я сам буду одвіт держати!”

А парубки ті — сказано, вітер у голові, молоді — видрали десь музику і повели молодих по селу, гукаючи, співаючи; пішли танці, регіт... Цілу ніч гуляли і молодих від себе не

пускають; обстутили їх, як військо... Ранком завели до Тимошевого батька, а самі розійшлися на панщину, як і не було їх.

6

За Оксаною, як її викрали, то зараз пан збігався, кричав і бивсь у дворі дуже, але за ворота не вийшов; ще казав замкнути їх і сторожів поставив.

Як дозвався, що Оксана вже звінчана — мало всіх людей з світу не зігнав і ус собі обірвав з гніву; а людей то дуже обіжав. Побіг до отця Андрія, як з гіллі зірвавсь; дверима стукає, грюкає, ногами тупоче — так храбрує! Як отець Андрій вийшов до нього, він зараз і крикнув... Отець Андрій підняв руку та йому:

— Бушувати в моїй хаті не годиться. Я старий чоловік і служу Господеві; утихомиртесь!

Той і стихнув зразу.

— Хотіли ви біду дівчину погубити... Чи у вас же не було сестри або матері рідної? Схаменіться! Бог не попустив великого гріха, ви метнулись тоді старого чоловіка обіжати! А любите, як люди величають добрим чоловіком. Горе вам! Не обіжайте біdnих людей! Я цього не попущу, поки жив. Я найду суд і розправу! Ідіть!

Панок шмиг за двері, як очумів, по улиці іде. З того часу і будинки отця Андрія обходиться. Отак то й вийшло: Знай, ляше!

Оксана любенсько живе з чоловіком. Поставили вони собі нову хату, а в хаті, як у віночку. І садок є вишневий, і город, і поле. Добре живуть. Сам Бог звів таку пару: обоє хороши, як повна рожа, молоденські. І стара з ними: свою хату продала — з ними живе.

СЛОВО ПРО ПИСЬМЕННИКА

Марія з Вілінських Марковичева (1834—1907). відома в українськім письменстві під псевдонімом Марко Вовчок, народилася в дворянській сім'ї, в маєтку своїх батьків — Єкатеринівці, Єлецького повіту, Орловської губернії, виховувалася в Харкові. В Орлі познайомилася з українськими етнографами Опанасом Марковичем, що саме там жив на засланні за свою участь в Кирило-Методіївськім Братстві, і пізніше вийшла за його заміж. Від свого чоловіка вона перейняла його ідеологію, його любов до української мови та українського народу. Проживаючи разом з ним у Чернігові, Києві й Немиріві, вивчала українську мову так, що навіть Шевченка дивувала красою та багатством свого вислову. Першу збірку її оповідань п. и. „Народні оповідання” видав в 1857 р. П. Куліш. Довгі роки проживала вона за кордоном (Дрезден, Лондон, Гайдельберг, Париж, Неаполь), але й тут не кидала пера. Після смерті Опанаса Марковича вийшла заміж за поміщика Лобача-Жученка й останні роки життя провела на Кавказі.

В українському письменстві Марія Марковичева добула собі відзначче місце своїми прегарними опо-

віданими. В них відобразила вона, як ніхто інший з українських прозаїків, ту страшну добу в нашій історії, що її на ім'я кріпаччина. Вона з великою любов'ю, з глибоким почуттям до страждань закріпощеного селянина показала у своїх творах цілу неправду тодішнього соціального ладу. Поруч з ідейними цінностями захоплюють оповідання письменниці своєю мистецькою силою, оригінальним поетичним, українському характерові притаманним стилем і красою та багатством поетичної мови. Тому не дивно, що її твори добули їй безсмертне ім'я в українському народі, що іх переклали майже на всі європейські мови. Т. Шевченко у своїй поезії „Недавно я понад Уралом блукав...” такими повними захоплення слівами звертається до Марка Вовчка:

... Світе мій,
Моя ти зоренько святая,
Моя ти спло молодая!

І справді, ця зоря і досі світить та з непослабленою силою гріє українське серце.

